

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ'NDE HEREKE İPEK HALILARIYLA ALAKALI BAZI BELGELER

Ahmet AYTAÇ*

ÖZ

Geleneksel Türk sanatları içerisinde tekstilin dolayısıyla halıların özel bir yeri vardır. Halı, Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya Türklerle beraber gelmiştir. Tekstil sanatının önemli bir kolu olan halıcılığın hem sosyal hem de ekonomik önemi bir önemi vardır. Elbette ki Türkistan coğrafyası uzantılı Anadolu Türk halılarında milli kültür ögesi olma özelliği vardır. Osmanlı döneminde de bir üretim mamulü ve maddi kültür ögesi olarak yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Hereke'de yün ve daha sonra ipek halılar üretilmeye başlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk özel dokuma fabrikası olan Fabrika-i Hümayun İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısında, Hereke'de 1843'te kurulmuştur. Hereke dokumacılığı o dönemde fabrika ile seri üretime de geçmiştir. Hereke halıları devlet eliyle ve özel müteşebbis girişimleriyle şekillenmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hereke ipek halıcılığı hakkında çok sayıda evrak vardır. Bildiride bu arşiv belgelerinin bugüne kadar pek ortaya çıkmamış konular hakkında olanları incelenecektir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hereke ipek halıları hakkında kayda alınmış belgeler önemlidir. Bildiri kapsamında incelenen belgeler neticesinde döneme döneme üretim konuları net olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İpek Halı, Tekstil, Dokuma, Arşiv, Fabrika.*

*Dr. Öğr. Üyesi - Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

e- posta: aaytac@adu.edu.tr / ORCID: 0000-0001-5424-4607

Makale Türü: Araştırma Makalesi / DOI: <https://doi.org/10.32704/akmbaris.2022.161>

Makale Gönderim Tarihi: 31.05.2021 / Makale Kabul Tarihi: 26.12.2022

Aytaç, Ahmet (2022). "Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Hereke İpek Halılarıyla Alakalı Bazı Belgeler" Arış, Haziran/ Aralık - Sayı:20-21, s. 44-52.

ABSTRACT

SOME DOCUMENTS RELATING TO HEREKE SILK CARPETS IN THE OTTOMAN ARCHIVE OF THE PRESIDENCY

Textiles, therefore carpets, have a special place in traditional Turkish arts. Carpet came to Anatolia from the geography of Turkistan with the Turks. Carpet making, which is an important branch of textile art, has both social and economic importance. Of course, Anatolian Turkish carpets with the extension of Turkestan geography have the feature of being a national cultural element. In the Ottoman period, it took place as a product of production and as an element of material culture.

In the last period of the Ottoman Empire, wool and later silk carpets were produced in Hereke. Fabrika-i Hümayun, the first private weaving factory of the Ottoman Empire, was established in 1843 in Hereke, on the northern shore of the Gulf of Izmit. Hereke weaving also started mass production with the factory at that time. Hereke carpets have been shaped by the state and private entrepreneurs.

There are many documents about Hereke silk carpet making in the Presidency Ottoman Archives. In this paper, the ones of these archival documents about issues that have not been revealed until today will be examined. In this context, the documents recorded about Hereke silk carpets in the Presidency Ottoman Archives are important. As a result of the documents examined within the scope of the declaration, the production issues of the period are clearly revealed.

Keywords: *Silk Carpet, Textile, Weaving, Archive, Factory.*

GİRİŞ

Geleneksel sanatlar tarih boyunca insan ihtiyaçlarına bağlı olarak gelişmiştir. Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya uzanan geleneksel Türk sanatlarının içerisinde ise halı, kilim gibi dokumaların büyük önemi vardır. Bilişim çağının hüküm sürdüğü günümüz sosyal hayatında geleneksel sanat bağlamında ihtiyaçtan kaynaklı üretimler ise artık neredeyse durma noktasına gelmiştir.

Maddi kültür elemanı olan dokumalar, kullanılan malzemeleri, üretilirken yararlanılan teknikleri, renkleri ve desen yapıları ile aslında çok yönlü bir ifadeyi barındırırlar. Tarihsel süreç ve kat ettiği coğrafyalardaki uygulamalarında bu durum net olarak görülür.

Tekstil sanatının önemli bir kolu olan halıcılığın hem sosyal hem de ekonomik yönü vardır. Elbette ki Türkistan coğrafyası uzantılı Anadolu Türk halılarının milli kültür ögesi olma özelliği vardır. Ayrıca ihtiyaçların giderilmesi için fonksiyonel kullanım alanı olan ürün özelliğinin ötesinde kültürel hayatın gerekliliği açısından da moda ve mekân düzenleme örnekleri bağlamında estetik sanat niteliği ve bir de emekle şekillenen ve ekonomik değer ifade eden emtia durumundadırlar.

Halılar gündelik ihtiyacın ve ekonomik girdinin ötesinde kültürel anlamda da mekân düzenleme ve başka fonksiyonel özellikleri ile estetiği bünyesinde birleştirmiş ürünlerdir. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde ise Hereke ipek halıları Türk sanatının Anadolu'da şekillenen tüm dönemlerin de ilgili yüzyıldaki sentezi gibidir.

Selçuklular ile 13. yüzyılda doğudan batıya doğru yayılan halıcılık bir sanat kolu olmaktan çok üretime yönelmiş ve dokumacılık endüstrisi olarak gelişme göstermiştir.¹ Bunun en büyük delili Hereke halılarıdır. Yavuz dönemi ve sonrası saray halıları ardından Feshane ve Hereke halıları bir sentez olarak devam etmiştir. "Çeşitli müzelerde örnekleri bulunan ve Osmanlı Sarayı için dokunduğu kabul edilen, en eski halı örnekleri 16. yüzyıla aittir. Bu halılarda Osmanlı sanatının klasik üslubu olan rumi motifleri ve helezon dallar üzerine yerleştirilmiş stilize (hatayi, penç, gonca gül), yarı stilize (lale, sümbül,

1 Gönül, Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi Ve El Sanatları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, S. 155.

karanfil, narçiçeği) çiçekler ile hançer yapraklardan meydana gelen bezeme tarzı kendini göstermiş ve klasik Osmanlı saray halıları üslubunu oluşturmuştur”².

Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk özel dokuma fabrikası olan Fabrika-i Hümayun İzmit Körfezi’nin kuzey kıyısında, Hereke’de 1843’te kurulmuştur. Hereke Fabrika-i Hümayun’un kurulmasından yaklaşık elli yıl sonra, fabrikada yüz adet yeni tezgâhta halı dokunmaya başlanmıştır³. Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıl boyunca sürdürdüğü modernleşme çabalarına dokumacılık da dâhil edilmiştir ki, bu fabrika ile dokuma sanayi gelişme gösterir ve yeni tekniklerle çeşitli cinste kumaşlar üretilir. Zamanla halı dokuma üniteleri de devreye girer ve o dönemde böylece devlet denetiminde halı sanatı yeniden canlanır⁴.

Fotoğraf 1: Hereke Fabrikası (Önder, KÜÇÜKERMEN, *Hereke Fabrikası*, İstanbul, 1987, s. 47).

Günümüzde yaygın ihtiyacı dışında sanat ve estetik kaygıyla da üretilen ipek halılar Osmanlı döneminde ipek-yün gibi karışık malzemeli olan istisnalar haricinde Türk dokuma kültüründe ilk olarak tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan İstanbul’un 65 km doğu uzantısındaki sahil kasabası Hereke’de Fabrika-i Hümayunu ile hayat bulmuştur⁵.

Hereke Fabrika-i Hümayunu ya da bugünkü adıyla Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası denilince ilk olarak Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere dikkat çeker. Dadyan kardeşler, Hereke’nin doğal güzelliklerinden etkilenerek biraz da yaptırdukları Çuha Fabrikası’nın masraflarını çıkarmak amacıyla kendi adlarına bir fabrika kurmak isterler. Talepleri Serasker Rıza Paşa tarafından kabul görünce, İzmit Körfezi’nin kuzey kıyısında, Hereke beldesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk özel dokuma fabrikası kurulmuş olur. Sultan Abdülmecid Eser-i Cedid vapuruyla fabrikanın önünden geçerken Rıza Paşa, durumdan padişahı haberdar eder. Muhtemelen de o yıl “*Hereke Fabrika-i Hümayunu*” adını alır. Saraylara ipekli canfes, döşemelik ve perdelikler dokunmaya başlanır. Fabrikanın ilk müdürünün Serkis Ağa olduğu ve yönetim kurulunda İtalyan uyruklu Kamaron adlı bir ressamın olduğu bilinmektedir⁶.

2 Bahadır, Öztürk, “Tezgâhtan Saraya: Osmanlı Saray Halıları”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, S. 16, Yaz 2016, S. 122.

3 Önder, Küçükerman, *Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yayınevi, İstanbul, 1987, S. 47.

4 Ali Ata, Yiğit, “19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-İ Hümayunu Modeli”, *Ariş*, S: V, Ankara, 2011, S. 137.

5 Ahmet, Aytaç, “Akşehir’de İpek Halıcılık”, *I. Uluslararası Selçukludan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri*’, Akşehir, 20-21 Kasım 2008, S. 158.

6 Önder, Küçükerman, *Age*, S. 47.

Hereke Halı Fabrikası, devlet yönetiminde işletilen fabrikaların aynı zamanda perakende ticaret girişimleri olmasıyla da dikkati çekmektedir. Saray için üretimi yapılan ürünlerin özellikle fazla olanların halka satışı için Kapalıçarşı'da fabrika adına bir satış mağazası açılmış; sipariş üzerine de dokuma yapmıştır⁷.

Fotoğraf 2: Hereke Fabrikası (<https://www.millisaraylar.gov.tr/fabrikalar/herke-hali-ve-ipek-li-dokuma-fabrikasi>.13.04.2022.16.51).

Sümerbank'a 1933'te bağlanan fabrika aldığı siparişleri karşılayamadığı için Sivas, Bor, Ürgüp ve Kütahya'da şubeler açılması dahi düşünülmüştür. Yıllar boyunca çok çeşitli aşamalardan geçen fabrika 1956'da Merinos Yünlü Sanayii Müessesesine katılmıştır. 1966'da Ankara'da Halıcılık Müessesesinin kurulması ile Hereke Halı Eğitim Merkezi Atölyesi kurulmuştur. 1982 yılına kadar Yünlü Sanayii Müessesesi İşletme Müdürlüğü'ne bağlı çalışan bir şeflik olarak Hereke Halı Fabrikası faaliyete devam etmiştir. 1982 yılından sonra Isparta Halı Müessesesine bağlanmıştır. 1995'te Sümerbank'tan ayrılmış ve TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığına bdahil edilerek TBMM Milli Saraylar İpekli Dokuma ve Halı Fabrikası adı altında faaliyetine devam etmiştir⁸.

1864 yılında hafif bir yangın tehlikesi geçirdiği de bilinen fabrikada bükümhane, perdahhane, boyahane vd gibi bölümler vardı. Tanzimat döneminin İstanbul'daki üst düzey ticaret erbablarınınca kurulan fabrika çeşitli dönemlerden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa evraklarında konu ile alakalı çok sayıda belge vardır.

Günümüzde ise Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki Milli Saraylar İdaresi Başkanlığına bağlı müze ve fabrika olarak çalışmalarına devam etmekte, özel sipariş halılar dokunmaktadır.

7 Deniz, Demirarslan, "Hereke Halısının Tarihi Gelişimi Dünü ve Bugünü", *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Isparta, 07-15 Nisan 2000, S. 88.

8 Önder, Küçükerman, *AGE*, S. 40-49.

Fotoğraf 3: 1025 çözü, 693 atkı sayısı ve toplamda 710.325, cm² 'de 2500 düğümlü, 20,5x14 cm ölçülerinde, 500x500 kalitede Akşehir Halk Eğitim Merkezi İpek Halı Kursu Atölyesi'nde 2009'da dokunmuş bir ipek (Fotoğraf: A. Aytaç arşivi).

Dünya üzerindeki düğüm sıklığı ile en muhteşem örnekler olarak kayda geçen Hereke ipek halıları en ince kaliteli üretimlerdir. Türk dokuma kültürünün bitkisel formlardaki tezahürü olarak Hereke'de başlayan üretim zamanla Anadolu'ya da yayılmıştır. Başlangıçta “çeşm-i bülbül, yedi dağın çiçeği, lalezar, binbir çiçek gibi desen şemaları ile devam ederken günümüze kadar desen çeşitleri binleri geçmiştir.

Öte yandan Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri yaklaşık 150 milyonu geçen evrak sayısı ile oldukça önemlidir. Bunca evrak sayısı Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren resmî belgeleri muhafaza etme noktasında ne kadar hassas olduğunun da bir göstergesidir. Resmi evrakların korunması ve muhafazası konusunda zaman zaman padişahların ferman yayınladıkları da bilinmektedir⁹.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVLERİ

Gerek o dönemden günümüze ulaşan belge ve defter serilerinden, gerek tanzim ediliş tarzı ve büyük bir hassasiyetle korunmuş olmalarından, gerekse bürokrasinin her kademesindeki yazışmaların mutlaka kaydedilmesiyle ilgili emir ve nizamnâmelerden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren resmî evrakları muhafazaya, bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir¹⁰.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv belgeleri içerisinde Hereke halıları ile alakalı çok sayıda belge vardır. Ancak bu çalışmanın bildiri ile sınırlı olmasından dolayı sekiz adet belge konu olarak ele alınmıştır.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVLERİ'NDE YER ALAN BAZI BELGELER

Birinci belge:

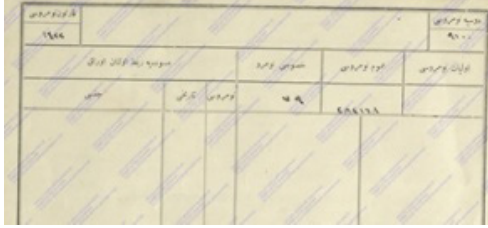
Fotoğraf 4: 3295 Dosya numaralı evrak.

9 Ahmet, Aytaç, “Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hatay (Antakya) İpekçiliği ile Alakalı Bazı Belgeler”, *Uluslararası Zanaattan Sanata Kongre ve Jürili Karma Sergisi*, 14-16 Aralık 2021, Uşak-Türkiye, S. 283.

10 Anonim, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul, 2000, s. 1.

Bâb-1 Âlî Evrak Odası evrakı, 3295 dosya, 247085 gömlek numaralı, 17.03.1326 (M. 1908) tarihli belgede “Hükümet-1 sairenin Stockholm’da bulunan seferethanelere mamulat-ı milliyelerinden bir takım eşya gönderdiklerinden bahisle, sefaret-i seniyyeye de Hereke Fabrika-i Hümayunu mensucatından birkaç ipek halı ile porselen fabrikası mamulatından vazo irsali”nden bahsedilmektedir.

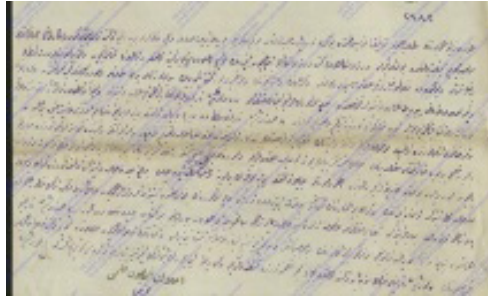
İkinci belge:

Fotoğraf 5: 3789 Dosya numaralı evrak.

Bâb-1 Âlî Evrak Odası evrakı, 3789 dosya, 284168 gömlek numaralı, 01.08.1328 (M. 1910) tarihli belgede “Karadağ Prensi’nin zevcesine ihda edilen ipekli bir Hereke halısının memur-ı mahsusa tevdiân irsal olduğu” yazmaktadır.

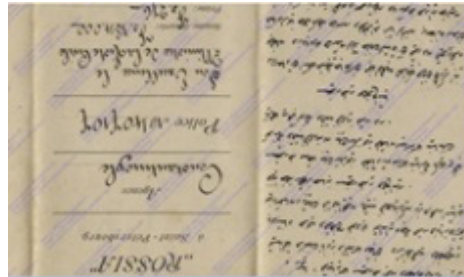
Üçüncü belge:

Fotoğraf 6: 279 Dosya numaralı evrak.

Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti evrakı, 279 dosya, 43 gömlek numaralı, 07.01.1314 (M. 1896) tarihli belgede “Hereke Fabrika-i Hümayun’un genişletilebilmesi zımmında Avrupa’dan celb olunan büküm, boyalı ipek sarma ve sair makinelerin yerine yerleştirildiği, kördüğümkari halı imaline mahsus yirmi dört tezgâhın altmış dört tezgâha çıkarılması için ebniyenin genişletilmesi ve ilave yapılması için gereken masraf ve hesabı”ndan bahsedilmektedir.

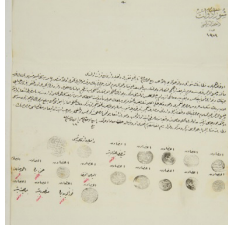
Dördüncü belge:

Fotoğraf 7: 188 Dosya numaralı evrak.

Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti evrakı, 188 dosya, 42 gömlek numaralı, 23.02.1310 (M. 1892) tarihli belgede “Hereke Fabrikası mamulâtının satışına tahsis edilen Hocapaşa’daki mağazada bulunan ipek eşya ile halının sigorta ücretleriyle sair masrafların ödenmesi” ile alakalı detaylar yazmaktadır.

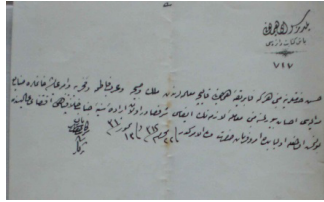
Beşinci belge:

Fotoğraf 8: 31 Dosya numaralı evrak.

İradeler Evkaf evrakı, 31 dosya, 13120 M-09 gömlek numaralı, 1902 tarihli belge “Harem-i Şerif için gereken kalıçelerin Hereke Farbrikası’nda imal ettirilmesi” ile alakalı talimatları içeriyor¹¹. İradeler Evkaf evrakında Sultan II. Abdülhamid ve onun ardından tahta çıkan Mehmed Reşad ve Vahdeddin’in saltanatlarında ise iradelerde daima Mâbeyin başkâtibinin imzasının bulunduğu bilinmektedir¹².

Altıncı belge:

Fotoğraf 9: 58 Dosya numaralı evrak.

İradeler, Taltifat evrakı, 58 dosya, 1312 M-150 gömlek numaralı, 1312 (M.1894) tarihli belge “Hereke Fabrika-i Hümayunu kalıçe mualimlerinden Melek, Sabiha, Arab Fatma, Fahriye ve Emir Aşşe Hanımlara Sanayi Madalyası ihsanıyla itası” hakkındadır.

Yedinci belge:

Dahiliye Tasnifi, Mektubî Kalemî evrakı, 2297 dosya, 85 gömlek numaralı, 1317 (M.1899) tarihli belge “Hereke Fabrika-yı Hümayunu’nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alan Mehmed Galib Efendi’nin, Kastamonu Sanayi Mektebi’ne halı dokumacılığı öğretmeni olarak tayini”nden bahsedilmektedir¹³.

Sekizinci belge:

Hazine-i Hassa İradeler evrakı, 189 dosya, 8 gömlek numaralı, 05.01.1325 tarihli belgede “Yıldız Sarayı Harem-i Hümayun-ı Mülûkhanede Aşşe Sultan’a ait iki oda ve bir sofaya ipekle yün karışımı halı ve ikinci hazinedara ait odaya da Hereke Fabrikası’ndan mamul halı döşenmesi”nden bahsedilmektedir.

11 Ahmet Aytaç ve Merve, İlbak, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 147.

12 <https://islamansiklopedisi.org.tr/irade-i-seniyye.13.04.2022.14.56>

13 Ahmet Aytaç Ve Merve, İlbak, *age*, s. 194.

SONUÇ

Günümüzde tüm dünyada gelenekli Türk sanatlarından dokumalara ve özellikle de halılara duyulan ilgi, maddi kültür ürünlerine sahip çıkılma oranıyla paralel bir durumdur. Türkiye'nin kültürel değerlerine verdiği önem ve ekonomik kararlılığı bu sanatların yepyeni bir planda yaşatılmasını da sağlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden beri önemli bir dokuma merkezi olan Hereke ipek halı üretiminde de önemli bir noktadadır. Globalleşen dünya dijital bir çağı yaşarken geleneksel ürünlerinde yeni sosyal hayata uyumlu fonksiyonel özellikler kazandırılarak sürdürülmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hereke ipek halıları hakkında kayda alınmış belgeler önemlidir. Bildiri kapsamında incelenen belgeler neticesinde; o dönemde Avrupa'daki Osmanlı sefaretlarının tefrişatının buradan sağlandığı, kimi yabancı devlet erkanına diplomatik hediye olarak fabrikadan halı verildiği anlaşılmaktadır.

Zaman zaman Fabrika-yı Hümayun'un ekipman, alet-edevat ve malzeme eksiklerinin devlet eliyle giderildiği, İstanbul'un bazı muhitlerinde fabrika satış mağazaları açıldığı, Kâbe ve Harem-i Şerif gibi kutsal mekanların ve sarayın kimi odalarının tefrişatının Hereke ipek halılarıyla yapıldığı belgelerle ispat olmaktadır. Ayrıca belgelerden Türk düğümüne o dönemde "kördüğümkâri" denildiği ve Hereke Fabrika-yı Hümayun'daki bazı dokuma ustalarının da madalya ile taltif edildiği belgelerle anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Anonim, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul, 2000.

Aytaç, Ahmet Ve İlbak, Merve, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri 'nde El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Aytaç, Ahmet, "Akşehir'de İpek Halıcılık", *I. Uluslararası Selçukludan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri*", Akşehir, 20-21 Kasım 2008, s. 158-163.

Aytaç, Ahmet, "Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde Hatay (Antakya) İpekçiliği ile Alakalı Bazı Belgeler", *Uluslararası Zanaattan Sanata Kongre ve Jürili Karma Sergisi*, 14-16 Aralık 2021, Uşak-Türkiye, s. 282-288.

Demirarslan, Deniz, "Hereke Halısının Tarihi Gelişimi Dünü ve Bugünü", *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu*, Isparta, 07-15 Nisan 2000, s. 87-92.

Küçükerman, Önder, *Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yayınevi, İstanbul, 1987.

Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992.

Öztürk, Bahadır, "Tezgâhtan Saraya: Osmanlı Saray Halıları", *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, S. 16, Yaz 2016, s. 121-127.

Yiğit, Ali Ata, "19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-i Hümayunu Modeli", *Arış*, S: V, Ankara, 2011, s. 136-143.

<https://www.millisaraylar.gov.tr/fabrikalar/hereke-hali-ve-ipekli-dokuma-fabrikasi>.Erişim tarihi: 13.04.2022.16.51.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/irade-i-seniyye>.Erişim tarihi: 13.04.2022.14.56